

Vincas URBUTIS

Vilniaus universitetas

APIE NEONOMATOPÉJINĘ LIE. *čaižyti* IR KT. KILMĘ

Onomatopėjinės kilmės žodžių su č- E. Frenkelis savo žodyne kiekvieno atskirai neaiškino, tenkinosi semantiškai juos paskirstęs į dvidešimt grupelių (F r a e n k e l 71). Priešpaskutinėje, kurios narių reikšmė apibendrinamai nurodyta „mušti, pliekti, lupti“, nuo kitų labiau atsiskiria dėsninga balsių kaita susiję tarpusavy *čaižyti, čýžti, čiežti* bei – galima dar pridėti – *čėižti*. Šių veiksmažodžių reikšmės detaliau nusakytos LKŽ II²: *čaižyti, -o, -ė* (ir *čaižyti, čaižo, -ė*) „plakti, kapoti, lupti“ (be to, atskirai dar yra *čaižyti, -ija, -ijo* „aižėti, plyšinėti“); *čėižti, -ia, -ė/ čėižti* „šiukšlinti; šlapintis“ su priešdėlių vediniais *įčėižti* „įkirsti“, *nučėižti* „nulaisinti“; *čiežti* „čaižyti, plakti, mušti, lupti; trinti, grumdyti, skalbti; išnaudoti, apgaudinėti; šlapintis“ su *nučiežti* „prilupti, nučaižyti; nuvarginti; nuplėšti, nulaisinti“; *čýžti* „dyžti, mušti, plakti, čaižyti; varginti, kankinti; smarkiai lyti; šlapintis“. Skyrium apie šiuos veiksmažodžius yra rašęs S. Karaliūnas, užbaigdamas išvada, sutinkančia su (jo neužsiminta) E. Frenkelio nuomone: „Afrikata č- prieš priešakinės eilės balsius rodo, kad šaknis *čiež-/čėiž-* veikiausiai yra onomatopėjinės kilmės“ (S. K a r a l i ū n a s, Blt VI 1970 206). Tik J. Otrembskis yra įtaręs, kad *čaižyti* „mušti, pliekti“ aiškintinas kitaip ir spėjęs jį galint būti perdirbtą iš *aižyti (áižyti)*, kartu pripažindamas, kad šitaip kol kas liekąs neaiškus č- atsiradimas (J. O t r e m b s k i, KZ LXXV 1957 207). Viskas iš sykio nušvinta, kai panašiai ištakų besidairant žvilgsnis nukrypsta į semantiškai ir fonetiškai artimus žodžius, tik atsiskiriančius pradiniu š-. Pirmiausia plg. 1 *šaižyti, šaižo, -ė (šáižyti, -ija, -ijo)* „čaižyti, plakti; greitai pjaustyti, raižyti“, 2 *šáižyti, -ija, -ijo* „čaižyti, aižėti“ (jau tolesnę antrinę reikšmę turi *šižti (šýžti)* „pykti, niršti“, tačiau plg. *šižė* „mušimas, pyla“). Šalia yra ir vardažodžių, sudarančių tokias pat poras: *čaižùs, -ì* „šaltas, žvarbus (pagelus); skardus (ausį režiantis), šiurkštus, piktas“ ir *šaižùs, -ì* „t. p.; atžarus; šiurpus, kraupus“ (plg. ir *atšaižùs, -ì* „šerpetotas, šiurkštus; atkaklus, užsispyręs“), iš dalies ir *čaižena* „skeveldra, aižena“ (dar plg. *čìžena/čýžena* „driskana“) su *atšaiža* „atskilusi medžio ar ko kito dalis, atskala, skeveldra, šeberkštis“ (plg. *pašaiža* „atšaiža, paplaidas“, *šaiža* „pašurpimas, pasišiaušimas“). Žodžių su š- kilmė jau yra paaiškėjusi – jie turi išplėstinę šaknį, atsiremiančią į paprastąją ide. *(s)kēi- „skirti, plėsti, skelti, pjauti“, dar reprezentuojamą (nors jau ir apkitusios semantikos) lie. *šiėti* „varyti rakštį“, *užšiėti* „užpykdyti“ ir kt. (Blt XXXIII 1998 49–57). Formų su šaknies pradžios č- pirmiausia yra pradėję rasti iš formų su priešdėliu at-, kuriose [ač] iš at-š- imtas interpretuoti tarsi būtų iš at-č-. Ne visų pogrupio žodžių č-, žinoma, šitaip išsilukštenęs, vėlesnieji vediniai jau

iš sykio galėjo atsirasti su č-, perimdami ją iš pamatinių žodžių. Čia galima priminti, kad kitame *šiėti* ir *šaižyti* (*šaižyti*) giminaičių būryje, tik jau su plėstuku -p-, irgi šalimais yra atsiradę lygiai tokio pat būdu aiškinamų č- variantų: *čaipýtis* šalia tos pat reikšmės įprastinio *šaipýtis*, *čip(in)ti* šalia *šip(in)ti*, *čiùpti* „šipti“ šalia *šiùpti* „t. p.“. Dėl *čaižyti* pogrupyje pasitaikančių kiek atskiresnių reikšmių „smarkiai lyti; šlapinti(s); šiukšlinti (bjauroti)“ plg. *čióžti* „kirsti“ ir „smarkiai lyti; šlapinti“, *dérgti* (*deřgti*) „snigti su lietumi, darganoti; teršti, bjauroti; žodžiais bjauroti, plūsti, šmeižti“ ir (ret.) „mušti, kirsti“ (kitoniškesnis santykis tarp *sudérgėti* „sugadinti, subjauroti, išeikvoti“ su *dergétuvė* bei kitais variantais „kas dergia, bjauroja, dergštas; gadintojas, eikvotojas“ ir „suirti, supleišėti“: *Sudérgėjęs akmuo* LKŽ iš K II 316), *dýžti* „dirti, lupti; trinti, grumdyti; mušti, perti, plakti“ ir „smarkiai lyti“, *šlióti* „kirsti, plakti, režti“ ir „smarkiai lyti, pliaupti; šlapintis“, *telžti* (*télžti*) „smarkiai lyti; šlapintis“ ir „kirsti, trenkti, mušti“ (su įprastiniu *tálžyti* „smarkiai mušti, pliekti; daužyti, trunkyti“).